

KARL E BIRNBAUM:

Mänskliga rättigheter i ett globalt perspektiv

Trots att många positiva resultat uppnåtts sedan FN antog den allmänna deklarationen om de mänskliga rättigheterna för 40 år sedan domineras totalbilden av otaliga grava brott mot dem. Till bilden hör också en konfrontation och polarisering mellan de västliga demokratiernas poängterande av individens medborgerliga rättigheter och kommunistiskt styrda stater – liksom många u-länders – framhävande av kollektiva sociala och ekonomiska rättigheter.

Nu måste vi sträva från globalt medvetande till ett gränsöverskridande medmänskligt ansvarstagande, skriver Karl Birnbaum. Artikeln är en lätt reviderad version av ett föredrag hållet på Utrikespolitiska Institutet den 12 december 1988 med anledning av 40-årsjubileet av deklarationen. (I häfte 2/89 var artiklar av Jan Mårtensson och Levi Mauritzsson i samma ämne införda.)

Karl E Birnbaum är professor i internationella relationer, tidigare direktör för Utrikespolitiska Institutet och därefter för det österrikiska utrikespolitiska institutet.

Rubriken till denna artikel är överambitiös, eftersom den lovar mer än vad jag kan infria. Jag har emellertid valt den, därför att jag är övertygad om att framgång i bemödandena om bättre respekt för mänskliga rättigheter förutsätter ett *genombrott* i riktning mot ett globalt ansvarsmedvetande och ansvarstagande. Vad som krävs av oss är ett universellt broderskap och systemskap som kan förena människor och bidra till att avlägsna de otaliga skrankor som hindrar oss från att uppleva varandra såsom *medmänniskor*. Jag skall försöka behandla tre centrala frågeställningar:

- 1) Hur har de i våra dagar rådande föreställningarna om mänskliga rättigheter växt fram under tidernas lopp?
- 2) Vilka omständigheter har under efterkrigstiden medfört att frågan om respekt för mänskliga rättigheter kommit att inta en så viktig plats i samhällsdebatt och politiskt skeende?
- 3) Vilka är förutsättningarna för ett genombrott i riktning mot bättre respekt för mänskliga rättigheter, ett genombrott som skulle kunna minska det i dag skrämmande stora gapet mellan ord och handling som orsakar så mycket besvikelse, våld och motvåld?

En historisk återblick

Föreställningen om varje människas rätt till frihet och lika värde fick i vår kulturkrets en avgörande impuls av Kristi förkunnelse. Detta budskap med sitt radikala frihets- och jämlikhetsideal innefattade i den urkristna församlingen också tanken att alla människor borde vara bröder, förenade i Kristus och jämställda in-

för Gud och varandra. Att sådana idéer utgjorde en fundamental utmaning mot dåtidens och efterföljande tiders makt-havare, världsliga såväl som andliga, är lätt att förstå. Kristus var fullt medveten om det revolutionära i sitt budskap. Det förde Honom till Golgata och ledde sedermera till förföljelserna mot de urkristna. Men den kristna utmaningen var svår att komma till rätta med. De härskande valde därför efterhand att integrera den nya läran i sitt välde och att söka underkasta den sin maktapparat. Resultatet blev att den *dominerande* strömningen inom kristendomen fick en helt annan karaktär och kom att präglas av en helt annan människouppfattning än urkristendomens. Men jag vill betona att det gällde den dominerande strömningen, för det har alltid funnits oppositionella, s k "kät-tare" som höll fast vid många av urkristendomens ideal men som därför också kom att bli förföljda.

Såväl påvedömet som det senantika och medeltida kejsardömet presenterade sig som Kristi sakförvaltare på jorden. De urkristna frihets-, jämlikhets- och broderskapsidealerna blev — om de överhuvudtaget ihågkoms — en tom formel utan reell innebörd. Medeltidens feudala samhällsordning innebar i stället, att den enskildes stånd och position var avgörande för vilka fri- och rättigheter han eller hon åtnjöt. Förändringar i den ståndsenliga bärgningens princip kunde endast införas från ovan, d v s av de härskande. Men förändringar som innebar förvärv av *nya* rättigheter inträffade sparsamt och oftast långsamt, vanligen som följd av att *nya* yrkesgrupper och samhällsklasser uppkom såsom handelsmän eller hantverkare. Det är inte någon tillfällighet att evangelie-

texterna med sitt revolutionära sociala budskap länge undanhölls vanliga människor och att å andra sidan de upprorsrörelser som förekom under det feudala tidevarvet ofta återopade evangeliernas texter.

Den bild jag här skisserat av den tidens föreställningsvärld är naturligtvis förenklad. Den skulle behöva kompletteras och nyanseras med t ex en redogörelse för de många ansatserna till förnyelse som förekom, bl a i munkordnarna. Det väsentliga som jag velat fånga är att urkristendomens frihets- och jämlikhetsideal korrumpades eller undertrycktes av både världsliga och andliga makthavare. Resultatet blev att den aldrig upphörande kampen för dessa ideal i allt högre grad fick en sekulariserad, ofta anti-klerikal prägel. Så skedde t ex under den stora kulturepok på 1400- och 1500-talen som vi kallar renessansens och humanismens tidevarv i Europa, och vars nya människoideal ställde den fria individualiteten i förgrunden.

Men det egentliga politiska genombrottet för de sekulära strävandena att befordra grundläggande mänskliga fri- och rättigheter kom först under 1700-talet med upplysningstidens idégodis som spriddes till flertalet europeiska länder och ända till Nordamerika. De utgjorde den tankemässiga grundvalen för de två stora revolutionsrörelserna i slutet av 1700-talet, den franska och den nordamerikanska, vilkas paroller idag, 200 år senare, återigen är högst aktuella. Det är upplysningstidens naturrättsliga föreställningar om individens okränkbarhet, om varje människas *medfödda* fri- och rättigheter, som ingen makthavare är legitimerad att vare sig bevilja eller beröva henne — det är dessa föreställningar som ligger

till grund för kampen för de mänskliga rättigheterna i modern tid.

Det skulle föra för långt att gå in på enskildheter i denna kamp. Jag stannar därför endast vid några aspekter av den tankemässiga grundvalen för den fortsatta kampen. Det är då först och främst uppenbart att tonvikten läggs på *individens* roll i samhällslivet. Det har å ena sidan inneburit att man sökt skydda den enskilde mot övergrepp från makthavares sida, tankar som är centrala i den moderna liberalismens aktionsprogram. Det har å andra sidan inneburit att man sökt skapa garantier för den enskildes möjligheter att utöva politiskt inflytande och därmed påverka samhällsutvecklingen, vilket är grundvalen för den moderna demokratin som den vuxit fram i västerlandet. Föreställningen om sociala och ekonomiska rättigheter, som har ett kollektivt element, eftersom de avser rätten till drägliga livsvillkor för hela *människogrupper*, återfinns inte explicit i upplysningstidens politiska program. Uppkomsten av för individen gynnsamma sociala och ekonomiska förhållanden betraktades snarare som ett *resultat* av än som en förutsättning för att den enskilde medborgaren fick ökade möjligheter att utöva politiskt inflytande. Det var först 1800- och 1900-talens nationella och socialistiska rörelser som gjorde sig till förespråkare för kollektiva mänskliga rättigheter, såsom den nationella självbestämmanderätten, rätten till arbete och sedermera många andra eftersatta grupper rättigheter, inte minst kvinnornas. Men betoningen av individuella medborgerliga rättigheter har varit ett arv från upplysningstiden som dominerat den västeuropeiska och den amerikanska fö-

reställningsvärlden och därmed även präglat det normskapande arbetet för de mänskliga rättigheterna inom Förenta Nationerna. Sådana tankar är emellertid ofta främmande för människor i länder, där uppfattningar om mänsklig värdighet och integritet är intimt förknippade med framväxten av kollektivt organiserade bondesamhällen, som i Ryssland, Kina och många andra länder i Asien och Afrika. I dessa samhällen framstår kollektivet som den yttersta garanten för individens möjlighet att överleva och därmed som den egentliga grundvalen för den enskildes välfärd.

Kampen för de mänskliga rättigheterna i vår tid

Reaktionen mot Hitler-barbariets illdåd och andra utslag av massivt människoförakt under andra världskriget har givetvis varit huvudimpulser till nya ansträngningar att slå vakt om mänskliga rättigheter efter 1945. Men dessa strävanden närdes också av vissa generella demokratiseringssträvanden som nu svepte över världen och tog sig olika uttryck: från nationella befrielseörelser och moderniseringsprogram i tidigare koloniala områden till decentraliserings- och reformsträvanden samt krav på medbestämmande i de industrialiserade staterna. De radikalt förbättrade tekniska förutsättningarna för *kommunikation* mellan människor och människogrupper har drivit fram denna utveckling genom att öka möjligheterna till identifikation, jämförelse och samordning. Men den tekniska revolutionen har inte alltid främjat ömsesidig *förståelse*. De tekniskt allt perfektare informationsprocesserna har många gånger ut-

vecklats utan, eller rentav på bekostnad av en äkta mänsklig kontakt och personlig kommunikation. Viljan och förmågan att leva sig in i den andres tänkesätt och livssituation har saknats eller förkrympt med skärpta motsättningar som konsekvens. Dessa förhållanden har givetvis påverkat dragkampen mellan olika uppfattningar om mänskliga rättigheter.

Denna dragkamp har först och främst avspeglat sig i arbetet inom FN att utforma allmängiltiga riktlinjer för värnet av de mänskliga rättigheterna. Ett första viktigt steg i detta arbete togs för 40 år sedan med antagandet av den universella deklARATIONEN om de mänskliga rättigheterna. I detta dokument erkändes för första gången sociala, ekonomiska och kulturella rättigheter jämsides med de traditionella politiska och medborgerliga rättigheterna. Men dragkampen mellan olika grunduppfattningar med divergerande prioriteringar fortsatte och blev särskilt tydlig i samband med utformningen av två FN-konventioner om mänskliga rättigheter som antogs 1966, *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* samt *International Covenant on Civil and Political Rights*. Till den senare hör ett s k fakultativt protokoll, som erkänner en individuell klagorätt för brott mot mänskliga rättigheter, men som just därför åtskilliga av de stater som skrivit på konventionen hittills inte velat biträda.

Under det senaste årtiondet är det främst inom ramen för den s k Helsingfors-processen som den internationella dragkampen mellan olika grundkonceptioner på de mänskliga rättigheternas område har utspelats. Helsingfors-dokumentet från 1975 är inte ett juridiskt bindande internationellt avtal. Men det har under-

tecknats av de högsta ledarna i de 35 stater som 1975 deltog i Helsingfors-konferensen och tillmäts därför stor politisk betydelse. Därtill kommer att uppföljningsprocessen efter Helsingfors-mötet innefattar återkommande internationella konferenser, där man granskar hur medlemsstaterna förverkligat sina åtaganden, däribland inte minst sådana som avser mänskliga rättigheter. En av Helsingfors-processens viktigaste aspekter är sambandet mellan vad regeringar företar sig i sina egna länder och deras relationer sinsemellan. Det kan förefalla självklart, att en regering som bär sig illa åt mot sina egna medborgare därmed också belastar sitt förhållande till andra stater. Men Helsingfors-dokumentet är faktiskt den första internationella överenskommelsen som uttryckligen erkänner detta samband. Därmed kan en stat inte längre avvisa kritik från andra stater mot sin politik på de mänskliga rättigheternas område som inblandning i interna angelägenheter.

En annan fråga är om sådan kritik alltid framförs med syftet att hjälpa de berörda människorna. Alltför ofta har den blivit ett slagträ i stormakternas maktkamp och propagandakrig. Men bestämmelserna i Helsingfors-dokumentet och den process de utlöst utgör likväl viktiga framsteg i kampen för mänskliga rättigheter. Dessa bestämmelser har kunnat åberopas av medborgarrättsrörelser som Charta 77 i Tjeckoslovakien och Solidaritet i Polen mot de egna regeringarna. Den omdaningsprocess, som under ledning av Michael Gorbatjov inletts i Sovjetunionen kommer, om den fullföljs, att innebära stora framsteg på de mänskliga rättigheternas område. Den kritik som Sovjetunionens och andra öststaters regeringar

fått uppbära för det bristfälliga genomförandet av de relevanta bestämmelserna i Helsingfors-dokumentet har av allt att döma bidragit till att driva fram en rad positiva element i det nya sovjetiska reformprogrammet.

Även inom ramen för Förenta Nationernas arbete för mänskliga rättigheter har den senaste utvecklingen i Östeuropa avsatt vissa positiva resultat. 1988 har sålunda Ungern biträtt det fakultativa protokoll till 1966 års konvention om medborgerliga och politiska rättigheter och därmed erkänt ungerska medborgares klagorätt inför FNs kommitté för mänskliga rättigheter.

Framtidsperspektiven

Står vi då inför ett genombrott i riktning mot bättre respekt för mänskliga rättigheter, en märkbar minskning av gapet mellan ord och handling? Om man anlägger ett globalt perspektiv skulle det vara förhastat att dra den slutsatsen av de hoppningivande utvecklingstendenser, framför allt i Östeuropa, som jag sökt skissera. Totalbilden domineras av otaliga grava brott mot mänskliga rättigheter, klart redovisade i årsrapporterna från Amnesty International, en i sanning beklämmande läsning. Till totalbilden hör också en konfrontation och polarisering mellan två grundföreställningar: västliga demokratiens företrädare har betonat betydelsen av individens medborgerliga rättigheter — yttrande-, rörelse-, församlings-, religionsfrihet och andra — såsom oförnyttliga element i en mänsklig samhällsordning; kommunistiskt styrda staters representanter — och även många u-länders — har framhävt vikten av kol-

lektiva sociala och ekonomiska rättigheter, såsom rätten till arbete, hälsovård och utbildning, vilka måste tillgodoses genom samhällets försorg och utan vilka individuella medborgerliga rättigheter kan vara av ringa värde eller helt betydelselösa. Den ena ståndpunkten ger uttryck för upplysningstidens frihetsideal, den andra för dess jämlikhetsideal. Insikten om att dessa olika typer av rättigheter *betingar varandra*, och att de ytterst alla avser att garantera *den enskilda människans* välfärd återspeglas redan i FN-deklarationen från 1948 och ännu tydligare i FN-konventionerna av år 1966. Men från den principiella insikten om det inbördes sambandet mellan de båda typerna av rättigheter är det en lång väg till effektiva nationella och internationella handlingsprogram.

För en *syn*tes av de ståndpunkter, vilkas polarisering och konfrontation vi upplevt, saknas — som jag ser det — ett väsentligt element: ett helhjärtat politiskt engagemang för upplysningstidens tredje stora mänsklighetsideal, *broderskapet*, eller för att använda ett mera tidsenligt uttryck *syskonskapet*. Detta tredje element har liksom de två andra en gammal tradition i det västerländska tänkandet. Även broderskapstanken var, som antytts inledningsvis, central för urkristendomens människouppfattning. Men denna tanke är ingalunda unik för kristendomen. Den är väl förankrad i ett flertal stora religioner och etiska föreskrifter från icke-västerländska kulturkretsar. Broderskapstanken är i själva verket en gemensam grundval för mänsklighetens kulturella utveckling. Tanken att vi skall bry oss om varandra, dela med oss och ta hand om varandra återfinns i flertalet högkulturer

men också i många sk primitiva samhällens sociala kodex. Det är så vitt jag förstår denna gemensamma värderingsgrundval som bidrog till att alla FN:s stater, trots olikheter i prioriteringar, kunde enas om de centrala uttagarna i 1948 års deklaration och i konventionerna från 1966. Det är denna universella värdegemenskap som utgör en sporre till nya ansträngningar och ger anledning till hopp trots alla brott mot de mänskliga rättigheterna som begås runtom i världen.

Men vad skulle denna syskonskapstankens latent värdegemenskap konkret betyda för oss, om vi tog den på allvar, vad skulle den kräva av oss? Den skulle betyda, att vi erkänner varandras *medmänsklighet i handling*. Den skulle kräva av oss att vi förmår uppleva vår globala ödesgemenskap så påtagligt, att vi kan ge medmänsklighetens bud företräde framför alla andra hänsyn i det internationella umgänget. Det är inga småsaker. I det praktiska politiska arbetet skulle syskonskapstankens krav betyda ingenting mindre än att kampen för de mänskliga rättigheterna befrias från maktpolitiska element, som i dag i alltför hög grad kännetecknar den. Den skulle i stället utformas så att den verkligen tjänar de målsättningar som finns formulerade i de anförda FN-dokumenterna och i Helsingforsöverenskommelsen. Vi får ju aldrig glömma, att den polarisering och konfrontation mellan olika uppfattningar som jag talat om ingalunda enbart beror på olikheter i tradition, erfarenhet och samhälls-

skick. Dessa historiska skillnader förklarar till en del varför det var och är naturligt för olika staters representanter att argumentera för sina preferenser. Men bara till en del. Själva polariseringen och konfrontationen har i minst lika hög grad berott på *maktpolitiska* ambitioner, som kamouflerats i vackert klingande fraser. För att denna maktpolitiska tendens skall kunna trängas tillbaka och slutligen elimineras behövs ett massivt folkligt uppbåd i syskonskapstankens anda.

En sådan ny inställning kan inte instiftas uppifrån, den måste spira hos enskilda människor, upplevas av individer och förverkligas mellan enskilda människor. De dramatiska framstegen på kommunikationsteknologins område kan mera konsekvent och effektivt utnyttjas som hjälpmedel till ömsesidig förståelse. De kan, om de brukas på rätt sätt, hjälpa oss att uppleva individer i samhällen med helt andra värderingar, levnadssätt och traditioner som våra medmänniskor, som behöver oss och vilkas hjälp och omtanke vi är beroende av. Detta sker redan nu varje dag, bl a tack vare de tusentals människor som arbetar i organisationer som Amnesty International, Röda Korset, Rädda Barnen och många självorganiserade grupper runtom i världen. Men processen kräver ett jättekärl framåt för att det genombrott som jag efterlyst skall bli verklighet, det stora och avgörande steget från globalt *medvetande* till ett gränsöverskridande medmänskligt *ansvarstagande* i stor skala.